

розробок І. Зарецький підготував бібліографію з проблеми дослідження покладів руд, план і маршрут польових робіт з вивчення давніх рудних родовищ, підготував опис і фотографії музейних експонатів, «связанных с добычей руды, плавкой метала, литьем и ковкой» [6]. Окрім того, вченим підготовлено рукопис монографії «Очерк заселенности Оренбургского края с древнейших времен до XVIII века» [13]. Оренбурзьким бюро краєзнавства було заплановано видання монографії, а також опублікування матеріалів в місцевій пресі [6]. На жаль, до сьогодні рукописні матеріали вченого не опубліковані.

Наступного року 79-річний І. Зарецький організував археологічну експедицію, метою якої було дослідження курганів на берегах р. Урал. Поблизу селища Красногорки він розкопав 3 кургани сарматської культури. Проте, невсипуща наукова діяльність дослідника несподівано обірвалася під час розкопок 14 серпня 1936 р. Його останнім притулком стала мальовнича місцевість під назвою «Долина щастя» (так називають своє місто жителі Кувандика Оренбурзької області) [6].

Упродовж усього життя І. Зарецький ніколи не був байдужим до культурної спадщини народу. Він за найменшої можливості збирав і дбайливо прилаштовував до музеїв віднайдені старожитності. І навіть за більшовицького тоталітарного режиму сміливо виступав з повідомленнями про варварське ставлення місцевої влади до краєзнавчого музею й історичних пам'яток Оренбуржжя загалом. Завдяки І. Зарецькому, Оренбурзький історико-краєзнавчий музей поповнився багатьма археологічними, природничими, етнографічними матеріалами. Вчений зробив також вагомий внесок у вивчення Оренбурзького краю й розвиток кустарної промисловості. Зокрема ним було проведено важливі для цегляного виробництва обстеження родовищ сировини.

1. Визір Н. Провісник української керамології // *Опишнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)*. – *Опішне*, 2010.
2. Зарецький І.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – *Полтава*, 1894.
3. Бушухина И.В. Оренбургский пуховый платок: Альбом в 2 т. – Т. 1. – *Оренбург*, 2007.
4. Государственный архив Оренбургской области (далі – ГАОО). – Ф. 43. – Оп. 4. – Д. 267: Постановление Оренбургской Губернской Земской Управы от 7 ноября 1915 г. № 286.
5. ГАОО. – Ф. 43. – Оп. 4. – Д. 267: Письмо Оренбургской земской губернской управы в Войсковое Хозяйственное правление Оренбургского казачьего войска от 20 февраля 1917 г. № 450.
6. Научная библиотека Оренбургского историко-краеведческого музея (далі – НБ ОИКМ). – *Архивные материалы Ивана Зарецкого*.
7. Веха. Посуда из своего фарфора // *Оренбургская коммуна*. – 1935. – 12 марта.
8. Научный архив Института истории материальной культуры. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 118: Зарецький І.А. Раскопки в Казахстане И.А.Зарецкого. Переписка.
9. Выставкина Н.М. И.А.Зарецкий – сотрудник Оренбургского музея // *Охрана и исследование памятников археологии Поволжья: Тезисы докладов и сообщений*. – *Полтава*, 1989.
10. Евсеньев А.А. Археология Оренбуржья в 20 – 30 годы XX века // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. – *Самара*, 2007. – Т. 9. – № 2.
11. Смирнов К.Ф. Состояние и задачи археологического исследования Оренбургской области // *Археология и этнография Башкирии*. – *Уфа*, 1964. – Т. 2.
12. Зарецький І.А. Поселок Благоденка и Ак-Булак // *Археологические исследования в РСФСР в 1934 – 1936 гг.* – *М.*; *Л.*, 1941.

13. НБ ОИКМ. – Зарецький І.А. *Очерк заселенности Оренбургского края с древнейших времен до XVIII в.*: *Рукопись*. – 155 с.

Vyzir N.F. The persons of the ukrainian ceramology: the Orenburg period of Ivan Zaretskyi's life. This material is devoted to the famous Ukrainian ceramologist, archeologist, ethnographer Ivan Zaretskyi. Separately is described the Orenburg period of his life and activity.

Key words: Ivan Zaretskyi, Orenburg, an archeology activity, a museum, a handicraft.

О. О. Драч

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ОПЛАТИ НАВЧАННЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано важливий аспект функціонування вищої жіночої школи в Російській імперії – оплату навчання курсистками. Виявлено основні шляхи вирішення цього питання адміністрацією вищих жіночих курсів та благодійниками, форми допомоги нужденним слухачкам.

Ключові слова: вищі жіночі курси, курсистки, оплата навчання, стипендії.

Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею належної місії актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з формування вищої жіночої освіти в Російській імперії, у тому числі й Наддніпрянської України в умовах модернізації економічного та соціального життя. Пострадянський період вивчення теми вищої жіночої освіти характеризується відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема чимало зусиль для з'ясування особливостей функціонування таких закладів у Одесі доклав О. Мельник [1]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В. Вірченко, яка лягла в основу її монографії [2]. Наукові студії К. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) [3]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст. Метою цієї статті є вивчення досвіду вирішення питання оплати навчання на вищих жіночих курсах Російської імперії.

За зізнанням слухачок, найпершою складністю, яку відчували на ВЖК, стала матеріальна незабезпеченість багатьох із них. Дійсно, омріяна вища освіта передбачала фінансові витрати не тільки на оплату навчання (до 1889 р. 50 крб., після 100 крб. на рік), а й на проживання у великому університетському місті, що включало, в разі відсутності родичів чи знайомих, наймання житла, харчування та решту щоденних потреб. Досить часто слухачки приїздили з провінції на навчання з невеликими заощадженнями для прожиття на перший час, сподіваючись знайти підробітки. Міське життя швидко спустошувало гаманець, накопичена сума швидко зменшувалася, і, за відсутності підтримки від родини чи заробітків, курсистки опинялися в скрутному матеріальному становищі. Крім цього, оскільки ВЖК діяли на засадах приватного навчального закладу, то стипендії чи матеріальні допомоги від держави не передбачалися.

Найбільш проблемною для значної частини слухачок ставала сплата коштів за навчання. Адміністрація ВЖК річну оплату пропонувала вносити рівними частками, як правило, на початку нового навчального семестру, до жовтня та лютого. Проте, доволі часто незможні курсистки зволікали з оплатою через відсутність потрібних коштів. Установлено, що від початку функціонування навчальних закладів адміністрація йшла назустріч слухачкам, подовжуючи строки внесення оплати за навчання. Наприклад, на загальних зборах слухачок Луб'янських курсів у Москві схвалили такі пільги для незможних: останнім терміном внеску оплати за перше півріччя вважати перші числа грудня, за друге – початок березня. Водночас уже з другого академічного року в цьому навчальному закладі з'явилася категорія безоплатних слухачок. Отримати білет із правом безкоштовного відвідування лекцій на Луб'янських курсах було нескладно. Для цього потрібна була тільки порука чи просто заява з боку двох-трьох слухачок про бідність «товарки» (так називали колег по навчанню) [4, 45]. Таким шляхом – внесення коштів за незможних – пішла адміністрація всіх ВЖК. Зазвичай це питання перебувало в компетенції спеціальних громадських об'єднань.

На ВЖК В. Гер'є в Москві від самого початку діяльності визначилися стипендіатки (повністю звільнялися від оплати) та напівстипендіатки (вносили половину суми) навчального закладу. Загальна кількість стипендіаток була в межах від 10 до 19 осіб. Це була принципова позиція адміністрації закладу на чолі з професором В. Гер'є, який 1873 р. у листі до члена опікунського комітету П. Солдатенкова, мільйонера і власника Пасажу, підкреслив, що «головна мета курсів полягала в тому, щоб уможливити здобуття вищої освіти жінками, які жили власною працею і готувалися до діяльності вихователюк. Щоб зробити заклад доступнішим для них, необхідні дарові білети та стипендії» [5, 260]. Завідувач закладу реалізував це уже з 1873/74 н. р., коли до 10 стипендіаток Московського купецтва долучилися 5 стипендіаток опікунського комітету [6, 24]. Вони отримували безкоштовні білети для відвідування курсів В. Гер'є, які видавали за рекомендацією осіб, відомих попечителю, успішним незможним слухачкам, переведеним на II курс.

На Київських ВЖК педагогічна рада від початку діяльності, зіткнувшись із незможністю частини слухачок, звільняла 10% контингенту від оплати за навчання. Проте, за розмежування функцій підтримки курсисток та навчального закладу в повноваженнях опікунського комітету з 1881/82 н. р. рада відмовилася звільняти слухачок від оплати, мотивуючи зростанням витрат з від-риттям IV курсу [7, 106]. Не всі викладачі із цим погоджувалися. Власне бачення розвитку благодійництва в навчальному закладі на засіданні опікунського комітету в грудні 1882 р. продемонстрував професор В. Антонович, особистим прикладом започаткувавши передачу гонорару за лекції (41 крб.) у фонд оплати навчання незможних курсисток [8, 6].

Місія турботи про курсисток покладалася на небайдужих, що входили до опікунського комітету Київських ВЖК. Його діяльність скеровували лідери проекту Є. Гогоцька та Г. Іконникова, які основним напрямом уважали допомогу незможним слухачкам у вигляді заходів щодо здешевлення проживання, надання позик, сплати за навчання, пошуку підробітків та турботи про хворих [7, 5-6]. До організації окремого благодійного товариства для допомоги незможним курсисткам опікунський комітет діяв при педагогічній раді і до його складу входили завідувач закладу, 2 члени педради та 8 представників від жертвователів, що обиралися на один

рік і вносили не менше 25 крб. Із часом затвердили правила опікунського комітету ВЖК у Києві. На реалізацію підтримки курсисток скеровували 85% усіх надходжень комітету. Наприклад, у 1883 р. опікунський комітет оплатив навчання 61 слухачки на суму 3050 крб. [9, 159].

Головним видом допомоги слухачкам Київських курсів опікунський комітет уважав оплату за навчання незможних. У 1882 р. він уніс оплату за 79 слухачок на суму 4325 крб., 1883 р. – за 61 на 3050 крб., 1886 р. – на 1400 крб. [10, 4зв., 12зв., 17зв.-18]. Загалом протягом перших чотирьох років діяльності (1878–1882) опікунський комітет Київських ВЖК розглянув 994 заяви курсисток. Більша частина клопотань стосувалася саме допомоги зі сплатою за навчання, що й було здійснено на суму 13100 крб.

Непросто відбувалося налагодження справи підтримки слухачок вищої школи в Казані. У перший період діяльності ВЖК (1876 – 1886) опікунський комітет не створився, а тому певну підтримку бідним курсисткам надавали лише викладачі закладу. Відсутність приватних пожертв на Казанських ВЖК, а отже, і фонду для підтримки незможних слухачок, спонукала голову педагогічної ради професора М. Осокіна внести оплату за двох курсисток, у яких йому імпонувала сумлінність у навчанні. Його приклад наслідували інші професори. Завдяки цьому, в першому семестрі 1877/78 н. р. оплатили навчання 7 слухачкам, у другому – 2 [6, 168].

На столичних курсах допомогу незможним слухачкам взяло на себе Товариство для надання коштів, яке залучало задля цього жертвователів. Благодійність не входила до статутних завдань громадської організації, але протягом кількох десятків років функціонування в розпорядження Товариства передано декілька іменних капіталів, призначених для стипендій бідним курсисткам. Сприяли цьому як самовіддана та жертвна праця організаторів ВЖК, так і ознайомлення пересічної публіки із суспільно корисною діяльністю випускниць.

Проблема оплати навчання курсисток на столичних курсах, які мали найбільший учнівський контингент у державі, так само не залишала байдужими адміністрацію та професорсько-викладацьку корпорацію. У зв'язку зі зростанням кількості курсисток на засіданні ради Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1896/97 н. р. ухвалили рішення про щомісячні відрахування її членами 1% заробітної плати на потреби слухачок [11, 49]. Про розподіл акумульованих у такий спосіб коштів, як свідчить аналіз звітів діяльності курсів, інформував директор закладу на спільних засіданнях ради професорів та комітету Товариства для надання коштів. Зокрема в осінньому семестрі 1914/15 н. р. кошти з фонду ради професорів витрачені на оплату навчання 65 слухачок на суму 1900 крб., у весняному – 62 на суму 1550 крб. [12, 196].

З відновленням діяльності Московських ВЖК на початку XX ст. опікунська рада закладу клопотала про включення до її компетенції повноважень щодо повного звільнення від оплати навчання незможних слухачок. Як показав аналіз виявлених протоколів засідань цієї благодійної установи, у її компетенції було надання відстрочки зі сплати заборгованості за навчання найбільш незможним курсисткам. Так, за клопотанням директора Московських курсів опікунська рада навесні 1906 р. схвалила такі заходи щодо Ольги та Марії Полетаєвих (борг у 50 крб. кожної), Слагіної, яка заборгувала 75 крб. [13, 73]. Курсисткам перенесли строк оплати недоїмок за навчання на осінь, а сестрам Полетаєвим одночасно призначили земську стипендію, з огляду на скрутне становище.

Оплата навчання бідних слухачок на Московських ВЖК перебувала в компетенції Товариства для надання коштів. Відповідно до примітки § 1 Правил для слухачок

на Московських курсах від плати звільнялися тільки доньки службовців закладу, навіть за дружин викладачів оплати вносила опікунська рада закладу, з наявних у її розпорядженні коштів. Безкоштовних вакансій на ВЖК не існувало, оскільки це було заборонено чинними положеннями. Директор детально пояснив процедуру слухачкам фельдшерських курсів, які клопотали про надання їм кількох безоплатних місць у навчальному закладі. Він відзначив, що після зарахування курсистки могли звертатися до опікунської ради закладу з проханням про внесення плати за їх навчання [13, 68, 84].

Зростання чисельності слухацького контингенту на початку ХХ ст. спонукало адміністрацію навчальних закладів до більш дієвої допомоги незаможним. Наприклад, 1909 р., як зазначено у фінансовому звіті Московських ВЖК, на підтримку нужденним виділили 35570 крб. 43 коп. [14, 9]. Узгоджував директор з опікунською радою і крайні строки внесення слухачками оплати за навчання. У 1906/07 н. р. таким терміном для щойно прийнятих визначили 15 вересня, для решти – 1 жовтня. Водночас, на прохання директора, визнали можливим подовжити строк внесення коштів для курсисток 2 – 4-го років навчання до 1 листопада, а неспроможні оплатити навчання мали до 20 жовтня подати заяви на розгляд спеціальної комісії. У компетенції опікунської ради закладу було встановлення відстрочки платежу чи відрахування слухачки через несплату. Навесні 1907 р. на Московських ВЖК першокурсницям встановили крайній термін сплати за навчання 15 травня, випускницям – до останнього іспиту, решті – до 1 червня. Виняток зробили тільки для слухачки І курсу Панкратової, якій перенесли термін оплати на осінь, у зв'язку зі смертю батька [13, 78, 85]. Як свідчать виявлені факти, опікунська рада та адміністрація ВЖК у Москві з розумінням ставилася до непростих життєвих ситуацій курсисток і шукала компромісні варіанти їх вирішення.

Із відновленням на початку ХХ ст. діяльності Київських ВЖК, педагогічна рада закладу звільняла від оплати за навчання незаможних. У § 10 Правил для слухачок передбачалася можливість звернення успішних слухачок з III навчального семестру до декана відділення про надання допомоги в оплаті слухання лекцій. За інформацією директора, в 1913/14 н. р. звільнили 1260 слухачок, на суму 29754 крб., 1914/15 н. р. – 1241, на суму 26554 крб. 70 коп., 1915/16 н. р. – 813, на суму 16141 крб. [15, 4]. Не відставала й адміністрація окремо діючого медичного відділення Київських ВЖК, яка щорічно звільняла 3% слухачок від оплати за навчання. Зауважимо, що вартість навчання на ньому була вищою (150 крб. на рік). Так, у 1912/13 н. р. незаможних курсисток медичного відділення звільнили від оплати на суму 6000 крб. [16, 14]. Крім того, часто йшли назустріч курсисткам і допускали суттєві (інколи до року) відстрочки оплати за навчання. У цей час поширилась і практика підтримки викладачів у питанні навчання їхніх доньок на курсах, але її конкретна реалізація залежала від ухвалених радами постанов. Наприклад, директор Київських ВЖК, звітуючи до Міністерства народної освіти, підтвердив звільнення від оплати за навчання як доньок викладачів закладу в 1913/14 н. р. 14 курсисток, 1914/15 н. р. – 17, 1915/16 н. р. – 17 [15, 4зв.].

Вживала заходів на підтримку слухацького контингенту також адміністрація відновлених Казанських ВЖК, що мала сумний попередній досвід бідкування значної частини курсисток. Педагогічна рада закладу схвалила постанову про звільнення від оплати за навчання на курсах 10% наявного слухацького контингенту, як правило, успішних і незаможних представниць. У 1909/10 н. р. рада на цій підставі звільнила 71 слухачку від

оплати за навчання, а 9 – «як дружин та доньок викладачів курсів» [17, 30]. У 1910/11 н. р. рада ВЖК сплатила 68 слухачкам річну вартість навчання на суму 4080 крб. та звільнила 7 слухачок із родин викладачів [18, 38]. Крім того, на прохання міської училищної комісії Казані, 5 слухачок щорічно звільняли від оплати, що було своєрідною компенсацією за земельну ділянку, подаровану курсам міською думою. У зв'язку з обставинами воєнного часу, педагогічна рада Казанських курсів активувала соціальну підтримку молоді. У 1914/15 н. р. надали допомогу 109 слухачкам, оплативши навчання за рік, 2 – за семестр, що становило 7700 крб.; у 1915/16 н. р. сплатили річну вартість навчання 112 курсисткам, 2 – за семестр, загалом на суму 9040 крб. [19]. Отже, адміністрація Казанських ВЖК узяла на себе місію організації підтримки бідної учнівської молоді, головним засобом чого стало внесення оплати за її навчання.

Долучилися до допомоги слухачкам і викладацькі колективи новостворених вищих жіночих закладів. Уже протягом першого 1910/11 н. р. на Сибірських ВЖК виявилася незабезпеченість окремих слухачок, а тому викладачі, директор та приватні особи зібрали 750 крб. для оплати за їх навчання. Не зменшувалися проблеми бідних курсисток і в подальшому. Тільки в 1916 р. Товариство допомоги незаможним слухачкам Сибірських курсів оплатило вартість навчання протягом академічного року 19 курсисткам на суму 2375 крб. та 40 – за семестр на суму 1488 крб. [20, 4]. Правління Товариства допомоги працюючим жінкам, що було засновником Харківських ВЖК, у 1910 р. організувало 10 безкоштовних вакансій [21, 55]. Загалом, протягом окресленого року, допомогли зі сплатою за навчання повністю або частково 67 курсисткам, кошти для чого (2212 крб.) виділили опікунський комітет навчального закладу та товариство.

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб. на рік) та бажання поширити освіту серед представниць незаможних прошарків населення спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою навчання. Протягом 1910 р. рада закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24794 крб. 75 коп. [21, 25зв.]. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, можна було звернутися до директора ВЖК по допомогу в платежі за освітні послуги. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки незаможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам. Натомість це не розв'язало проблему учнівської молоді.

Правління Товариства допомоги слухачкам Одеських ВЖК у 1911/12 н. р. констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12000 крб. [22, 3]. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12 910 крб. Водночас благодійна організація допомоги незаможним слухачкам із власних коштів внесла платежі за навчання на суму 3970,5 крб. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10000 крб. для оплати навчання нужденних [23, 52]. До того ж на вирішення нагальних питань через директора видали 120 крб. Наведені дані свідчать, що жіноча учнівська молодь, прагнучи здобути вищу освіту на Одеських ВЖК, не завжди могла самотужки впоратися з розрахунком власного бюджету, зокрема з оплатою за навчання. Припускаємо, що «вартість життя» у третьому за чисельністю населен-

ня місті імперії була досить не дешевою для слухацької молоді. Саме тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухацькому контингенту, яку той потребував, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки своїх бідних курсисток.

Найбільш складною, на нашу думку, була ситуація на Юр'євських ВЖК. Через брак коштів адміністрація навчального закладу не могла надати фінансову підтримку курсисткам. Певним чином рятувала тільки самодопомога слухацької молоді, яка влаштувала музично-літературні вечори для підмоги нужденним «товаркам».

Оскільки вартість освіти на приватних ВЖК була вища, ніж на громадських, від 125 до 150 крб. на рік, то факти неспроможності курсистками сплатити за навчання були непоодинокими. Слухачки часто зверталися до адміністрації навчальних закладів із проханням допомогти бідним в оплаті навчання. Вирішення питання, як правило, залежало від особистих поглядів на цю проблему власників курсів. Наприклад, на Вищих жіночих юридичних курсах В. Полторацької в Москві практикувалося звільнення від оплати за навчання незможних. Навесні 1910 р. 6 таким курсисткам зменшили оплату наполовину, восени цього ж року – 32 дозволили внести половину суми, а одну звільнили від оплати повністю [24, 6-7].

На Вищих жіночих природничо-наукових курсах Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі кошти для допомоги тим, хто терпів нужду, розподілялися радою закладу за участі депутаток від слухачок, які добре знали реальні потреби конкретних представниць і допомагали з визначенням розміру грошової субсидії. Так, навесні 1904 р. з коштів, акумульованих завдяки благодійному концерту, 455 крб. скерували на підтримку нужденних, зокрема 5 курсисткам надали по 40 крб., 3 – 30 крб., 6 – 25 крб., 1 – 15 крб. [25, 8]. Втім, така несистематична допомога в цілому не розв'язувала питання. Підтвердженням цьому є рішення сходки курсисток навчального закладу в січні 1907 р. щодо зменшення оплати з 75 до 50 крб. за семестр чи звільнення окремих украї бідних. Негативне рішення ради курсів щодо зменшення вартості освіти спонукало найбільш бідних, наприклад М. Брейтерман, звернутися до адміністрації з клопотанням звільнити від плати, у зв'язку з повною відсутністю коштів [25, 56, 60].

Отже, практика діяльності ВЖК виявила комплекс матеріально-побутових проблем у житті слухачок. В умовах відсутності державних стипендій та розвинутої соціальної інфраструктури навчальних закладів, їх вирішення покладалося лише на жінок та їхні родини. Проблемність оплати частиною курсисток навчання притаманна як громадським, так і приватним вищим жіночим навчальним закладам. Пошук шляхів вирішення цієї соціальної проблеми був досить нагальним у вищій жіночій школі. Адміністрація й організатори вищих жіночих закладів реагували на таку ситуацію започаткуванням благодійної діяльності та створенням спеціальних громадських об'єднань для допомоги незможним слухачкам. Керівництво ВЖК вживало заходів для підтримки курсисток у різних життєвих обставинах та мобілізувало всі можливості для забезпечення їм нормальних умов навчання, допомоги в оплаті навчання незможних успішних курсисток.

1. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) // Вісник соціально-економічних досліджень. – О., 1997. – Вип. 1.; Мельник О.В. Розвиток системи самопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста

Одеси у 1906–1917 рр. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 9.

2. Вірченко В.В., Коцур А.П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.). – К.; Чернівці, 2007.
3. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку ХХ ст. // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. 12; Кобченко К.А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850–1860) про здобуття вищої освіти жінками // Журналістика. – 2005. – Вип. 4; Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. – Вип. 39 – 40; Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007.
4. Некрасова Е. Московские Лубянские курсы // Некрасова Е. Из прошлого женских курсов. – М., 1886.
5. Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1961. – Т. 16.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 198.
7. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 5а.
8. ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 28а.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 27. – Спр. 409.
10. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 203. – Спр. 2050.
11. Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1896–1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 1.
12. Петроградские высшие женские курсы за 1914–1915 г. – Пг., 1916.
13. Центральний історичний архів Москви. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 688.
15. ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 59.
16. Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907–1913 г. – К., 1913.
17. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909/10 учебный год. – Казань, 1910.
18. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910/11 учебный год. – Казань, 1911.
19. Підраховано за: Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914/15 учебный год. – Казань, 1916. – С. 71; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915/16 учебный год. – Казань, 1917. – С. 78.
20. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 4862.
21. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 134.
22. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1911–12 академический год. – О., 1913.
23. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913.
24. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 688.
25. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 3.

Drach O.O. The operation of women's higher education courses in the Russian Empire: the experience of the resolution of the tuition fees problem (the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries). In the article is analyzed the very important aspect of the higher women's school functioning in the Russian Empire - the women course attendees' ability to pay the tuition fees. The autor also discovers the main ways of the resolution of the issue by the administration of the women's higher education courses and benefactors, the forms of the assistance for needy women listeners.

Keywords: women's higher education courses, women attendees, tuition fees, scholarships.